

УДК 32.01

ПОЛІТИЧНА ВЛАДА ЯК ІНСТИТУТ І СИМВОЛ В УТОПІЧНИХ ТА АНТИУТОПІЧНИХ ТЕОРІЯХ

Галина Іленьків

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
e-mail: galyna.ilenkiv@gmail.com*

Досліджено специфіку вияву політичної влади в утопічних та антиутопічних теоріях. Значну увагу приділено символічному трактуванню влади й основним тенденціям пояснення символічної ролі влади. Обґрунтовано взаємозв'язок та взаємозумовленість інституційного та символічного аспектів існування влади в утопіях і антиутопіях.

Ключові слова: політична влада, символ, знакова система, символізація, інститут.

Політична влада – одна з найважливіших категорій політичної науки, посідає центральне місце в політичній системі суспільства, адже є системотворчим чинником, невід'ємною ознакою держави як провідного інституту політичної системи. Це також підсилює її значну роль у кожній політичній доктрині чи концепції, що так або інакше описує чи конструює реальний чи можливий політичний устрій. Існування політики передбачає наявність влади, тому аналіз позицій, функцій і ролі влади у межах певної політичної системи є важливою складовою аналізу і самої системи, і теоретичної конструкції, в рамки котрої вона вписана. Саме тому проблема влади актуальна в процесі дослідження утопічних і антиутопічних теорій, причому не лише в інституційному сенсі, але й в символічному. Сучасній політичній науці властиве однобоке вивчення утопій та антиутопій, що часто відкидає символічну складову, хоча, на наш погляд, саме на неї необхідно звернути увагу.

Мета статті – дослідження взаємозв'язку та взаємозумовленості двох аспектів буття політичної влади в утопічних і антиутопічних теоріях: символічного та інституційного. Цю проблематику загалом розкрито в працях В. Чалікової, Р. Нозіка, М. Бердяєва, Ф. Аінсі. Водночас слабко чи й зовсім не розкритий символічний сенс влади, його вплив на конструювання владних інститутів в утопіях і антиутопіях.

Для утопічних та антиутопічних теорій загальне розуміння структури політичної системи залишається спільним та перетворюється на конструкт ідеальної держави. Це зовсім не означає, що в цих теоріях ідентичним є розуміння політики. Радше навпаки: однаковим чи майже однаковим є інституційний елемент утопії та антиутопії, проте існує значна різниця в специфіці акцентуації та тому, крізь яку призму розглянута політична проблематика. Антиутопія постає з утопії; по суті, утопія в процесі свого розвитку перетворюється на антиутопію, коли ідеальна система відживає себе та зводиться до абсурду. Внаслідок цього переходу залишається сталою інституційна складова, проте змінюється символічна.

Для пояснення символічного трактування елементів утопії та антиутопії коротко обґрунтуємо таку необхідність і дамо чітке розуміння нами аналізованих категорій. Насамперед зазначимо, що розділяємо тезу Ч. Морріса про двояке відношення між

семіотикою та науками: «З одного боку, семіотика – це наука в низці інших наук, з іншого боку, це – інструмент наук» [5]. У зв'язку з цим можна констатувати, що знак – основна категорія семіотики – є складовою всього, що оточує людину, знаками наповнена і буденна свідомість, і наукова сфера, тобто так чи інакше все оточуюче становить знакові системи. Проте знаки буденної сфери буття людини переважно не потребують додаткового трактування, їх розуміння відбувається на підсвідомому рівні. Для наукової ж сфери семіологічний аналіз є цінним інструментом, який дає змогу оцінювати не зміст наукового тексту, а прихований його сенс, виражений у символах, котрі його формують.

Більшість теоретиків семіотики наполягають на розрізненні категорій «знак» і «символ», розуміючи символ як частковий випадок знаку, один з його різновидів. Так, Ч. Пірс розділяє знаки на три категорії або групи: іконічні, індексальні та знаки-символи.

Ми зосередимо увагу саме на символі – основній складовій тексту, хоча, безперечно, в будь-якому тексті більшою чи меншою мірою присутні всі три види знаків. Водночас зауважимо, що символи в кожному конкретному об'єкті аналізу можуть бути закладені як свідомо, так і несвідомо. Звичайно, тексти, котрі становлять об'єкт нашого аналізу, є логічними теоретичними конструкціями. Проте ми не можемо виключати ймовірність наявності в системі кожного з них одного чи кількох символів, закладених автором несвідомо під впливом особливостей його світосприйняття або тенденцій, актуальних у момент створення тексту. Разом з тим, свідоме чи несвідоме закладення символів не відіграє для нас значної ролі. Нас більше цікавить феномен, образ, який виникає у свідомості читача унаслідок прочитання цих символів, в нашому випадку – образ з приводу політичної влади в утопічних та антиутопічних системах.

Необхідність семіологічного аналізу утопічних і антиутопічних теорій вбачаємо насамперед у тому, що основну увагу дослідники зосереджують саме на рівні розуміння змісту. Натомість ми наполягаємо на тому, що утопія і антиутопія – не лише теоретичні конструкти, але й системи символів. Навіть більше: сама утопія, як, зрештою, й антиутопія на сучасному етапі свого розвитку, стає символом чітко окресленого типу організації суспільства та функціонування його політичної системи. «Влада утопії – це влада символу над людським життям, вторинна реальність, що з'єднує непоєднане: науку і легенду» [10], а тому утопія та її елементи мають бути потрактовані передусім як символи, а вже потім – як модель політичного устрою.

З символізацією утопії, на наш погляд, пов'язане явище негативізації утопії, внаслідок чого саме поняття «утопія» «знецінилося, набуло зневажливого забарвлення, стало синонімом пошуків неможливого, пустої мрії, химери, в кращому випадку, нехай теоретично цінного, але нездійсненого проекту» [1, с. 18]. Вхідження терміна «утопія» в повсякденний вжиток сприяло тому, що для нього обрали найпростіше конотативне значення. Процес формування знаку, в тому числі й символу, є процесом досягнення консенсусу між усіма учасниками дискурсу з приводу значення, яке вкладається у той чи інший знак. У випадку переходу терміну в сферу повсякденного вжитку, тобто опускання його до рівня буденної свідомості, конотативне значення його спрощується для забезпечення його розуміння. Втрачається вагома частина значення, що могло бути вкладено у сам термін Т. Мором, і термін «утопія» перетворюється на символ ідеального, але нездійсненого проекту. Однак, для нас значно важливішою в цьому випадку є не символізація самої утопії та, як наслідок, антиутопії, а система символів, що їх становлять, а саме – символічне означення влади в утопії та антиутопії.

Владу як одну з найважливіших категорій політичної науки ми розглядаємо насамперед через її інституційний аспект. Звичайно, крім інституційного аспекту, влада має й інші значущі складові. Це зокрема і психологічно-вольовий компонент, і системний, і функціональний та ін. Водночас, саме інституційний компонент становить форму існування влади в суспільстві. Аналізуючи інституційний аспект влади у політичній системі утопії та антиутопії, звертаємо увагу на те, що влада існує в ідеальному суспільстві, кожна людина в якому знає свої обов'язки та готова їх виконувати. Отже, інституційно влада в утопічній і антиутопічній державі може втрачати актуальність, необхідність її існування може бути поставлена під питання. Для утопії та антиутопії характерний конструкт ідеального громадянина, такого, що відповідає вимогам системи, насамперед моральним. Тут отримує розвиток «система регламентаційного нормування, яка ніякого відношення не має до законів юридичного характеру» [2, с. 227]. Тобто в утопії не простежується об'єктивної необхідності ні в законах, ні у владі, що їх встановлює, достатньо морально-звичаєвих норм. Ідеальні громадяни формують суспільство, що є абсолютно саморегульованою системою, яка не потребує зовнішнього втручання для свого функціонування. У зв'язку з цим, на нашу думку, в утопії та антиутопії можлива реалізація марксистської тези про відмирання держави як інституту. Водночас влада в утопічних і антиутопічних теоріях продовжує посідати чільне місце у політичній системі. В такому випадку з'являється цілком закономірне запитання: чому в утопічних та антиутопічних теоріях влада існує?

Відповідаючи, можна зробити таке припущення: на момент, коли Т. Мор написав свою «Утопію», влада як конструкт та інститут мала значну темпоральну протяжність. Отже, перші утопісти не могли уявити політичної системи без інститутів влади, тому й перенесли механічно їх в утопічні системи. Таке припущення ми одразу спростуємо: утопісти, зокрема Т. Мор, Т. Кампанелла та Ф. Бекон сформували новий жанр і тип соціально-політичних конструктів, тому наївно припускати, що вони не були здатні уявити собі політичної системи без влади.

Інша теза з приводу питання необхідності існування влади в утопії така: влада за весь період свого існування до виникнення утопії набула того символічного значення, потреба в закладенні якого існує і в утопії. Отже, влада в утопії та антиутопії має символічний характер, а її інституційні функції, котрі здебільшого могли би виконуватися суспільством, не відіграють по-справжньому важливої ролі в організації суспільства. Можна навіть припустити, що функції контролю, якими наділена політична влада в утопії, є формальними та виокремленими насамперед тому, що влада мала стати функціональним елементом ідеального суспільства, тобто необхідним. Безумовно, символічна роль у такому випадку значно вагоміша, ніж функції, котрі виконує влада. Інститутам політичної влади надаються функції переважно адміністративного характеру, що, на нашу думку, лише акцентує на її символічності.

Тобто, інституційний та символічний аспекти існування політичної влади в утопії та антиутопії тісно взаємозв'язані. Навіть більше: простежується взаємна зумовленість специфіки функціонування інститутів політичної влади та символічного їхнього значення. Не можна стверджувати, що влада-символ в утопіях і антиутопіях є важливішою, ніж влада-інститут. Саме влада як інститут є підставою та основою існування влади-символу, адже інститут – це фактично уречевлення ідеї влади, її ж символічне означення не може існувати без відповідних інституційних форм у політичній системі суспільства. Хоча, з іншого боку, в випадку утопії, а згодом – антиутопії, саме потреба символічного вираження специфічних ознак політичної

системи створює необхідність існування інститутів політичної влади. Отже, символ формується на основі інституту, що існує для вираження символу.

Утопія пропонує таку модель соціальної та політичної системи, яка є абсолютно раціональною. Перша утопія була створена в період Нового часу, коли абсолютна раціональність була ідеалом, передусім гносеологічним. Формування абсолютно раціонального суспільства стає ідеалом для утопістів, оскільки саме в такому суспільстві взаємодія людей може реалізовуватися на засадах справедливості. Наприклад, Ф. Бекон у праці «Нова Атлантида» будує систему, в якій «існує лише одна влада – влада знання» [7]. Раціональність у такому випадку стає гарантією того, що політична система утопії не перетвориться на негативний політичний устрій (тиранію, деспотію і под.).

Утопічні й антиутопічні теорії мають раціонально-ірраціональні основи. Утопія формує парадокс, який залишається незмінним і в антиутопії: людина здатна до антисистемних дій, хоч і усвідомлює ідеальний стан системи, в якій вона живе. У випадку здійснення таких дій вона вчиняє ірраціонально, хоча за суттю є істотою раціональною, ідеальним громадянином. Цей парадокс ірраціоналізму людини утопії та антиутопії розв'язують існуванням у системі влади. На нашу думку, творці перших утопій розуміли неможливість абсолютної раціональності людини, тому ввели інститут влади як можливість уберегтися від потенційної ірраціональності людини. Влада, отже, тут є насамперед символом можливості зберегти людину в рамках системи, а сама утопія без влади становить недовговічний проект, що може зруйнувати одна людина однією нерациональною дією.

Найвиразніше це простежуємо в антиутопії, де влада стає основним атрибутом ідеальної держави. Попри те, що антиутопічне суспільство функціонує як чітко налагоджений механізм, а кожен його член досконало виконує покладені на нього обов'язки, потреба у владі є значно вищою, ніж в утопії. Пояснити це можна тим, що антиутопія, на відміну від утопії, відкидає ірраціональність, виносить її за межі системи, але не ігнорує її в принципі. Антиутопія приходить до необхідності поєднати раціональність та ірраціональність, майже до їх синкретизму в свідомості людини, однак для утримання людини в рамках антиутопічної системи необхідний символ абсолютної раціональності. Саме таким символом і є політична влада.

Для аналізу символічного змісту влади у будь-якій системі, а не лише в утопії, варто звернутися до змісту, що закладався у конструкт політичної влади в процесі її формування. Виокремлення влади у первісному суспільстві пов'язане з необхідністю впорядковувати соціум, в якому починається вирізнення соціальних ролей і формування суспільних груп. Власне, первісною функцією влади у такому випадку можна назвати впорядкування суспільства, що підтверджується та реалізовується в усіх системах. Єдиний виняток становлять саморегульовані системи, котрі абсолютно не мають потреби в додатковому регулюванні, – до них і належать утопічні та антиутопічні системи. Саме тому ми стверджуємо, що першим рівнем символічного змісту влади в утопіях і антиутопіях є розуміння влади як ознаки впорядкованості соціального та політичного життя.

В утопії саме впорядкування суспільства є основною функцією влади, можливо, навіть єдиною функцією, котру реально виконує влада в утопії. З цього приводу А. Сен-Сімон зауважував: «Було визнано, що правителі – лише адміністрація суспільства, що вони повинні управляти ними згідно з інтересами та волею керованих» [8, с. 436], тобто влада позбавляється реальних владних повноважень. Натомість система дає їй змогу впорядковувати суспільство, здійснювати адміністративну функцію, яку суспільству

складно забезпечити власними силами. Звичайно, якісне виконання адміністративної функції можна вважати одним з чинників, що забезпечують функціонування системи. Однак, не може бути мови про політичний процес в утопії, оскільки не існує реальної взаємодії між політичними акторами, власне немає політичних акторів як таких. Окрім того всі політико-владні рішення можна вважати прийнятими наперед, адже морально-звичаєва регламентна система утопії достатньо чітка, щоб в її рамках не було потреби в реальному прийнятті рішення хоча би з двох альтернатив, а лише в механістичному утвердженні існуючої норми.

Значимим є те, що в антиутопії ця впорядкованість і організованість утопії повністю переходить у всеохопний контроль, що належить до головних ознак антиутопії. Антиутопія наголошує на тоталітарному характері ідеальної держави, тому для неї важливим стає саме позиціонування влади як контролю. В утопії тоталітарність ідеальної держави чітко відображається, проте ця тоталітарність може вважатися виправданою, бо вона є умовою забезпечення щастя людини. Антиутопія по-іншому розставляє акценти, заперечуючи можливість існування в одній системі координат гуманістичності та тоталітаризму. Саме тому владі в антиутопії надається означення контролю, а не лише впорядкованості, як це спостерігалось в утопії.

Причому однозначно йдеться не про те, що влада в антиутопічній системі має більші повноваження, ніж в утопічній, та більше можливостей втручатися в життя громадянина. Водночас сама утопія не розглядає владу як контроль. Тобто мають значення акценти, що розставляє автор, мета, якої він намагається досягти, створюючи свою концепцію. У випадку – утопії це формування певного політичного ідеалу, що не може бути досягнутим, але є певним орієнтиром для політичного розвитку. Орієнтиром є не тільки та не стільки інститути, як це звикли розуміти, і не лише «наповнення» ідеальної держави. Важливу роль відіграють форми та типи зв'язків між елементами системи – комунікативний аспект, спосіб формування взаємовідносин у суспільстві. У випадку антиутопії ми вважаємо метою відкидання і певного конкретного ідеалу, й ідеалу загалом, викриття помилок утопії, основна з яких – формування ідеального суспільства. Під ідеальним тут ми розуміємо неможливий для реалізації конструкт, який існує лише у формі теорії. Саме тому антиутопія приписує нежиттєздатним ідеальним державам саме контроль, а не впорядкованість, наголошує на цій негативній ознаці.

Зазначимо, що поняття «контроль» у відношенні влади ми розуміємо як негативне внаслідок специфіки історичного розвитку. В період виникнення утопії тоталітарність не вважали негативним явищем, якщо ж вона була порядком від сваволі правителя, то такий лад стає не тільки цілком виправданим, а й раціональним. В основу негативного розуміння тоталітарності покладено практику формування тоталітарних режимів у ХХ ст. Саме тому невід'ємну ознаку влади у тоталітарній системі – контроль – застосовують в антиутопії як символ негативності антиутопічної політичної системи.

Незважаючи на розвиток світських теорій політики і влади у період виникнення утопії як такої важливе місце все ще займала ідея божественного походження влади. Річ насамперед у тому, що в такий спосіб було простіше підтримувати ідею абсолютної монархії, яка почала розвиватися приблизно у той період. Однак, на нашу думку, і утопія, не звертаючись до подібних ідей, навіть засуджуючи їх, переймає частково модель божественності влади. У цьому випадку ми розглядаємо не походження від бога влади конкретного правителя чи певної форми влади, а божественний характер влади як такої, що і становить другий рівень символічного змісту влади в утопіях і антиутопіях. Йдеться про існування двох варіантів: самі інститути влади обожествляються або ж

наділяються певним умовно божественним легендарно-міфологічним походженням. Для прикладу, в Т. Мора «основи державного устрою Утопії були закладені легендарним правителем Утопом» [6].

Причиною формування божественної сутності влади є її абсолютна раціональність, про яку вже було згадано раніше. З метою ствердження божественної суті використано піднесення до абсолюту (в нашому випадку політичної влади). Її абсолютні повноваження виходять з її абсолютного характеру в сфері раціональності, що є найважливішою, провідною та системотворчою ознакою утопії. В антиутопічних же теоріях простежується певне спрощення божественності влади: якщо для утопії влада була абсолютною за своїми якісними властивостями, то антиутопія часто звертається до абсолютизації влади лише за її функціональною ознакою. Скажімо, у Т. Кампанелли владу отримували найдостойніші, здатні приймати рішення за все суспільство, ті, «хто найбільш гідний керувати тим чи іншим ремеслом чи очолювати ту чи іншу чесноту» [3, с. 141]. В антиутопічних романах владою володіє людина, яка відповідає системі й здатна приймати рішення заради підтримки системи.

Антиутопія виносить владу за межі системи, трансцендентує її, попри те, що саме влада є гарантією цілісності та стабільності системи. Тому влада в антиутопіях зображена ефемерною, неосяжною для людського розуму таємницею. Особливо чітко це спостерігаємо в літературних варіантах антиутопії, де уява автора не скована формальними вимогами науковості чи наукоподібності. Так, В. Чалікова, розглядаючи специфіку організації влади в утопічних і антиутопічних системах, стверджує, що врешті-решт усе зводиться до «неможливості виявити джерело влади в тоталітарному суспільстві»[9]. Типовим у цьому випадку є віддання владної ролі в сучасних антиутопіях не людині чи групі осіб, а штучному інтелекту, в раціональності якого неможливо сумніватися. Отже, антиутопія не лише долає парадокс потенційної ірраціональності людини у відношенні влади (людини, що є частиною владної структури політичної системи утопії), але й черговий раз стверджує божественність влади. Тобто йдеться про механізацію влади; у цьому ж випадку «машинний процес (як процес соціальний) вимагає загальної покори системі анонімної влади» [4]. Власне, тут про божественність може бути мова тільки в символічному сенсі, тобто не в тому смислі, в якому ми звикли її сприймати. Йдеться про піднесення влади над суспільством до рівня божественності, коли відмову підкорятися розглядають як злочин проти суспільства, символічним означенням якого може бути гріх. Ідеальна держава антиутопії та влада, що вона уособлює, може бути розглянута як вища сакральна цінність.

Другий рівень символічної природи влади тільки підкріплює перший. Так, в антиутопії влада має божественний характер, тому її можливості контролю прирівнюються до можливостей контролю божественного. Йдеться не лише про можливості контролю, що є найпростішим прикладом, а й про право цей контроль здійснювати, що значно важливіше. В антиутопії людина потребує цього контролю, вона є підконтрольною за природою, хоча в той же час здатна до боротьби з контролем. Так, в «Одновимірній людині» Г. Маркузе акцентував на «другій природі» людини як агресивного об'єкта управління» [4]. І саме умовно божественний, надлюдський характер влади змушує людину відмовитися від боротьби.

Отже, утопічні й антиутопічні теорії можна розглядати не лише у вигляді теоретичних конструктів можливої та бажаної дійсності, але й символів. Утопія як символ «не є відображенням конкретної реальної дійсності (бо «місце, якого немає»), а тільки спробою нагадати про те, куди спрямований рух, але остаточно потрапити туди (у

природний стан) вже ніколи й неможливо» [2, с. 226]. Натомість антиутопія також нагадує про те, куди прямує соціальний прогрес, проте акцентує на його негативних аспектах, деструктивному характері соціальних змін у процесі спроби встановлення утопії. Конструкт політичної влади в утопічних і антиутопічних теоріях також має символічне значення. Ми трактуємо його не лише як значущий інститут політичної системи, але й як елемент знакової системи. Влада у такому випадку характеризує систему в її цілості, тобто йдеться і про характеристику влади в її символічному виразі, і про характеристику системи через символи влади.

Список використаної літератури

1. Аинса Ф. Реконструкция утопии / Ф. Аинса. – М. : Наследие — Editions UNESCO, 1999. – 205 с.
2. Денисенко В. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії / В. Денисенко. – Львів, 1997. – 274 с.
3. Кампанелла Т. Місто Сонця / Т. Кампанелла // Т. Мор. Утопія. Т. Кампанелла. Місто Сонця. – К. : Дніпро, 1988. – 207 с.
4. Маркузе Г. Одномерный человек [Электронный ресурс] / Г. Маркузе // Г. Маркузе Эрос и цивилизация. Одномерный человек: исследование идеологии развитого индустриального общества. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2002. – 526 с. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Markuze/index.php.
5. Моррис Ч. Основания теории знаков [Электронный ресурс] / Ч. Моррис. – Режим доступа: http://www.bim-bad.ru/docs/morris_semiotics.pdf.
6. Осинковский И. Томас Мор и его «Утопия» [Электронный ресурс] / Т. Осинковский. – М. : Наука, 1978. – Режим доступа: <http://www.marsexx.ru/utopia/utopia-mor-pred.html>.
7. Самохвалова В. Метафизика глобализации. От утопии к утопии [Электронный ресурс] / В. Самохвалова. – Режим доступа: http://www.perspektivy.info/book/metafizika_globalizacii_ot_utopii_k_antiutopii_2007-01-01.htm.
8. Сен-Симон А. О теории общественной организации / А. Сен-Симон: Избранные сочинения в 2 т. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1948. – Т. 1. – 468 с.
9. Чаликова В. Настоящее и будущее сквозь призму утопии [Электронный ресурс] / В. Чаликова. – М. : ИНИОН, 1984. – Режим доступа: <http://chalikova.ru/nastoyashhee-i-budushhee-skvoz-prizmu-utopii.html>.
10. Чаликова В. Утопия рождается из утопии [Электронный ресурс] / В. Чаликова. – London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1992. – Режим доступа: <http://chalikova.ru/utopiya-rozhdaetsya-iz-utopii.html>.

Стаття надійшла до редколегії 17.12.2015

Прийнята до друку 19.02.2016

POLITICAL POWER AS AN INSTITUTE AND A SYMBOL IN UTOPIAN AND ANTIUTOPIA THEORIES**Halyna Ilenkiv**

*IvanFrankoNationalUniversityofLviv,
Faculty of Philosophy, Theory and History of Political Science Department
Universytetskast., 1, Lviv, 79000, Ukraine,
e-mail: galyna.ilenkiv@gmail.com*

We investigate the specificity expression of political power in the utopian and anti-utopian theories. An important place is given to the symbolic interpretation of power and the main trends of explanation the symbolic role of power. Substantiated the interrelation and interdependence of institutional and symbolic aspects of existence of power in utopias and antiutopias.

Key words: political power, symbol, sign system, symbolization, institute.